

Cselényi István Gábor

A magyar görög katolikus énekek – I. Első évezredi gyökerek

A 82 esztendő Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye énekanyagáról köztudott, hogy mind szöveg, mind dallam tekintetében a *kárpátaljai görögkatolikusok* (a ruszinok vagy rutének) liturgikus énekeit örököltük. Azt azonban már kevesen tudják, hogy ezek a kárpátukrán dallamok *milyen előzményekre* mutatnak vissza. Ez az énekanyag eltér mind a galíciai, mind a kijevi ukrán, mind az orosz dallamoktól, még inkább a román, a szerb, a mai bolgár, s főleg a görög (görög katolikus vagy épp ortodox) énekmódtól. Mint *Orosz István* zenetörténész feltárta,¹ dallamkincsünk mögött a magyar honfoglalás előtti *szláv népek* („bolgárok”) dallamai rejtőznek, amelyek tovább mutatnak *szír-hellén* előzményekre, ezek pedig a *zsinagógai* (zsidó) liturgiára. A következőkben ezeken a nyomokon szeretnénk végighaladni, a legrégebb *múlt felől* közeledve a közelebbi gyökerek, s végül énekeink mai állapota felé.

Cselényi István Gábor görög katolikus teológiai tanár (Nyíregyháza).

*

Mint ahogy az Újszövetség írásai is az Ószövetségből, a megszülető kereszténység énekei is az ószövetségi istentisztelet elemeiből, elsősorban a *zsoltaározásból* nőttek ki. Magáról az *Úr Jézusról* feljegyzik az evangéliumok, hogy tanítványaival együtt énekelte a „hálaadó zsoltaárt”, a pászka-énekeket (vö. Mt 26,30, Mk 14,26). *Szent Pál apostol* határozottan megparancsolja követőinek: „Énekeljete hálás szívvel zsoltaárt, himnuszt és szent dalokat Istennek” (Kol 3,16). Érthető tehát, ha *mind a nyugati, mind a keleti egyház* énekei ószövetségi gyökerekből sarjadtak s azok mintájára szövődtek.²

De most már csak a „keleti” ágra szűkítsük figyelmünket: nem lehet észre nem vennünk, keleti szertartásunk számos „*szerkezeti elemet*” vitt tovább az Ószövetségből. Így a „nap megszentelését” mi is estével kezdjük, a *hetet szombattal* (vö. „hang-kezdés” szombaton, „hang-zárás” pénteken): húsvétvasárnap olyan nap, amely „szombat után az első”. A *húsvét megünneplésébe* is számtalan elem került be a pászka-ünnepből (ezért „új és szent pászka”). Az az előírás, hogy „*fényes-héten*” sorban megyünk a nyolc hangon, talán a chanukka nyolcnapos ünneplésére emlékeztet, ezt viszi tovább a *nyolc hang nyolc egymást követő hétre* való kiterjesztése, ami aztán végigkíséri a liturgikus évet.

A zsidó *zsoltaározás formai elemei* is tovább élnek ritusunkban. – Az énekek sorai *initiumból* (kezdet), tartott hangból (tenor) és záró részből (cadentia) állnak – ezt a felépítést természetesen Nyugaton is megtaláljuk³ –, erre a mintá-

¹ Orosz István: „A magyar görög katolikusok egyházzeneje”, *Alleluja* egyházművészeti folyóirat III (1937) 7–8. szám, 27–30.

² Rajeczky Benjamin: *Mi a gregorián?* Budapest 1980., 14. kk.

³ Uo. 98.

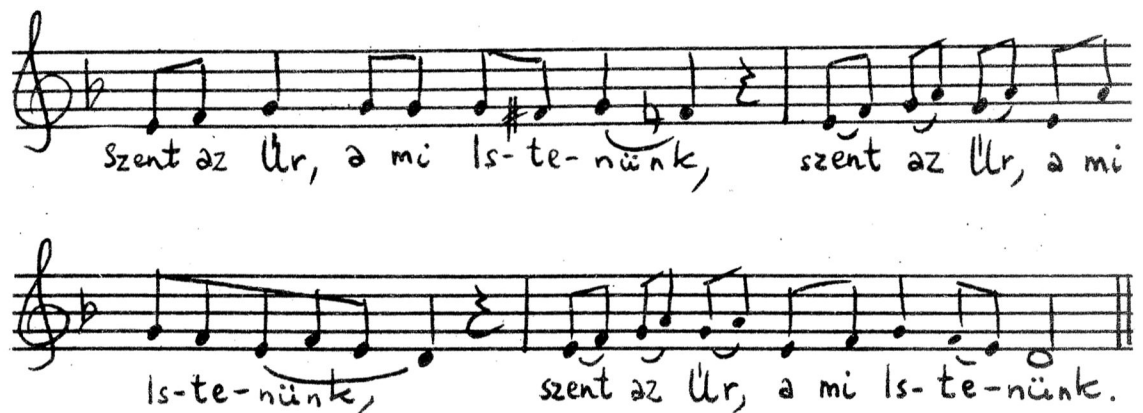
ra szövődnek nemcsak a zsoltárokat idéző prokimen-típusú rövid énekek, de a kontákok, tropárok, sztichirák is.

A prokimen (prokeimenon) egyébként az ún. diákonikont (nyugati analógiával: az ige-liturgiát) bevezető papi áldásra adott válasz (responzórium). Tökéletesen kidolgozott formai elem az iméntiek illusztrálására:

Vasárnapi vecsérnyei prokimen, 133. zsoltár

Ószövetségi eredetű a rövid szövegek ismétlése más-más dallamokon. Ilyenek az ún. Szent az Úr-típusú énekek (itt a 2. hangú):

Ugyanebbe a körbe tartoznak az alleluják, így az előbbi dallam alleluja-változatban így hangzik:

Ami a további fontos keleti ének-elemeket illeti, a tropárok, az ünnepek lényegét kifejező verses énekek, szerepelnek mind a liturgiában (vagyis az eucharisztikus istentiszteletben), mind az alkonyati és reggeli zsoltósmában. Ezekhez társul főleg liturgiákon a konták (kondákion), amely rövidebben, tömörebben fejezi ki az ünnep tartalmát. A sztichirák (a sztichosz, 'vers' szóból)

az alkonyati és a reggeli zsolozsmában jelennek meg, az ünnepet vagy az ünnepeket inkább történetekbe, képekbe ágyazva idézik fel. E három elem formai szempontból hasonló felépítést mutat: rendszerint minden sorban megfigyelhető az említett hármas tagozódás, de aztán az egész strófa, versszak 2–3, néha 4 sor váltakozásából áll elő. Van olyan sztichira is, amelynél az első és az utolsó sor önálló egység, közben két vagy három dallam váltakozik. A sorok váltakozását az akár a magyar népdalok világából is ismert betűkkel (A, B, A^v stb.) jelölhetjük.

Mai énekrendünkben van példa olyan egyszerű megoldásra is, ahol ugyanaz a motívum ismétlődik minden sorban, ameddig csak szükséges. Ilyen pl. a 8. hang konták-dallama (A, A... A).

Szente-iddel nyugtasd meg, Krisztus, elhunyt szolgád lelkét,

hol nincs fájdalom, sem aggodás, sem sóhaj, de végtelen élet!

Egyetlen példa két sor váltogatására, amelyet kadencia-sor zár le: az első hangú sztichira:

A B
U-ram, tehozzád ki-ál-tok, hallgass meg en-gem,

A B
fi-gyelmezz i-mádrá-gom hangjá-ra, midőntehozzád

C
ki-ál-tok, hallgass meg en-gem, U-ram!

A legkülönbözőbb sor-variációk között akad példa egészen gazdag változatokra is, ezek közül álljon itt szintén egyetlen példa, a 8. hangú sztichiramintadallam, szeptember 14. (Szent Kereszt felmagasztalása) ünnepéről:

Ó, dicső-sé- ges cso- da, az elevenítő ül- tet- vény,
 a legszen- tebb ke- reszt a magasságba emeltetve jelenik
 meg ma. Ezt dicsőítik a föld minden határai,
 et- től rettennek meg a sátán seregei, ó, minő ajándék adótott
 a földi- ek- nek, mélyel, Krisztus, üdvözítsd a mi lel-
 kün- ket, mint e- gye- diül ir- gal- mas.

Volt ószövetségi előzménye annak is, hogy vagy a pap és a nép, vagy az előénekes és a kórus felelget egymásnak, s az előéneklő néhány lépcsőnyi hangot befutva mintegy ráhangolja a közösséget a soron következő énekre. A már idézett 1. hangú sztichirára pl. így „vezeti rá” hallgatóit az ehhez fűződő elővers:

Vidd ki a tömlőből lelkemet, hogy dicsérjem a te neve- det!

Így aztán a zsolozsma – főleg a sztichirák sorozatai, az ún. „Uram, tehozád” utáni és az „előverses sztichirák” – egyetlen egységgé épülnek, tovább erősítik azt a párbeszédesebb jelleget, amely amúgy is jellemzője a keleti liturgia egészének.

Az ókori eredet legmeglepőbb bizonyítékát azonban az ún. *ókori diatonika* és az ún. *tetrachord-rendszer* jelenti.

Mint erre épp a *bizánci éneklés* ad példát, az ókorban még egymás mellett élt a diatonika (tehát az olyan skála, ahol megszabott az egész és félhangok helye), a félhanglépcsőkre épülő kromatika és a negyedhangokat is feltételező enharmonikus énekmód.⁴ Az európai zenekultúra alapját képező gregorián és a mi énekeink ősanaga is a *zsidó diatonikát* vette át.⁵

Itt még nem szabad nyolchangnyi (oktávra kiterjedő) skálákban gondolkodnunk, s főleg nem dúrban és mollban, hanem ún. *tetrachordokban*, azaz egy tiszta kvarton belüli négy egymás melletti hangból álló kis skálában.

A *zsinagógai liturgia* az évszázadok, sőt évezredek folyamán megőrizte ezt a tetrachordos felépítést. Mint *Liebling és Idelsohn* kutatásaiból kitűnik, ez a formai jegy uralkodó maradt a közép- és kelet-európai zsidó liturgiában.⁶ Az egymásba szövődő tetrachordok jelenlétére utal, hogy az izraelita énekek éppen a tetrachordok alaphangjait emelik fel fél hanggal, ha ezt a hangot felülről érintik, futóhangszerűen.

A keleti kereszténység köréből éppen a *kárpát-medencei görög rítus énekeiben* jelentkezik ez a tetrachordos felépítés. Ennek legfőbb bizonyítéka maga a *liturgia*, szentmise. Itt a pap inkább az alsó, a nép inkább a felső tetrachordban énekel, úgyhogy a kettő együtt egy mixolíd-ívet fut be, mégis a két négyes találkozási pontja jelenti az intonálás hangját. Minden áldás, ekténia ezt az ívet futja be:

Pap: Nép:
Békes-ség mindnyá-ja-tok-nak! És a te lel-kednek!

A szláv (ószláv, orosz, ukrán stb.) liturgiákon a pap intonációjára a hívek kvint lépéssel lejjebb (!) válaszolnak, itt tehát hangsúlyozottan a kárpátaljai (ruszin) görögkatolikusoktól átvett sajátosságunkról van szó.

⁴ Berki Feriz: *Az el nem ásott talentum*. Budapest 1985., 634.

⁵ Szabolcsi Bence: *A zene története*. Budapest, 1938., 106.

⁶ Idelsohn: *Hebräisch Orientalischer Melodienschatz*. Berlin-Wien 1930.

A tetrachordok alaphangjainak felemelése is megfigyelhető énekeinkben. Az előszenteltek liturgiájában pl. állandóan ezzel élünk:

* Békesség mindnyájá- toknak!

A tetrachordok alaphangjait csalhatatlanul jelzi, hogy énekrendünk kizárólag ezeket az alaphangokat emeli fel félhanggal, rendszerint úgy, hogy a tetrachord második hangjáról visszafelé lép, és váltóhangszerűen felemeli ezt a hangot, majd, mikor másodszer is lefelé halad, már „visszaejti” eredeti helyére – ahogy ez a legutóbbi példából is kitűnt. Ezek az alaphangok – G, C, F, B – így mint Gisz, Cisz, Fisz vagy H jelennek meg.

Ezzel a jelenséggel különösen prokimenek, Szent az Úr-, alleluja-dallamok esetében találkozunk (mint azt fentebb is szemléltettük), de igen gazdagok efféle kromatikus lépésekben verses énekeink, főleg a „hangok” mintadallamai, és a különleges liturgikus időszakok énekei. Október 1-én pl. így énekelünk a Szűzanyához:

Nagy ol- talma vagy a bán- kó- dók- nak,

tiszta Is- ten- szü- lő ...

Elképzeltető, hogy ezek a fordulatok már a többszólamú éneklés nyomait mutatják, ugyanakkor vízváltást is jelentenek, mert a ruszinoknál előfordulnak, az ukrán éneklésben ritkábbak.

A jelzett megemelt alaphangok hangsúlyosan, önálló hangként igen ritkán jelennek meg dallamvilágunkban, bár erre is akad példa, így a Szent Kereszt felmagasztalása ünnepe reggeli zsolozsmájának ún. Szent István-éneke:

Szent Is- ten, szent E- rős...

Hogy énekrendünk tetrachordokban gondolkodik, jól mutatja, hogy énekeink előbb az alsó, majd a középső tetrachord lehetőségeit használják ki dallam-variációkban, sőt az ének fel-felcsap akár a felső tetrachord régióiba is, mint pl. ebben a nagyböjti éneken:

Ba-bi-lon fo-lyó-vi-zei mellett, alle-luja,
ot-ton ül-tünk és siránkoztunk, ni-dön Sionra
em-le-ke-zünk, ni-dön Sionra emlé-
ke-zünk, al-le-luja, al-le-luja.

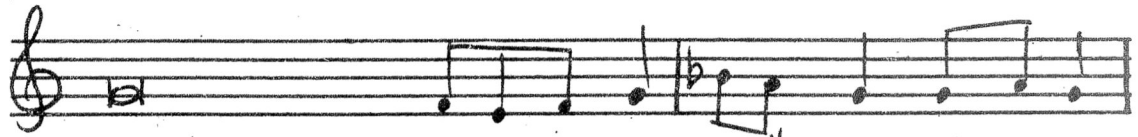
A „tetrachordos gondolkodás” természetesen nem azt jelenti, hogy egy-egy dallam feltétlenül mindig egy-egy tetrachord alaphangjára zár. A d-r-m-f tetrachordnak sokszor második, harmadik vagy felső hangjára is zárulhat egy-egy dallam, eszerint afféle dóros, fríges, lídes zárása is lehet.

4. hangú kánon

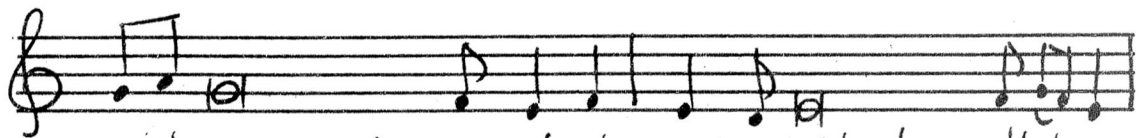
A Vörös-tenger mélységén száraz lábbal áthala-dott
hajdan Izrael, és Mózesnek fölemelt keze-i-vel
Amalek e-re-jét a pusztá-ban le-győzte.

A B (és nem H) igen sokszor előbukkan dallamainkban – valahányszor hosszabb dallamívet kell befutniuk. Gondoljunk pl. az „Igazodjék fel” papi előverseire vagy a Húsvéti kánonra.

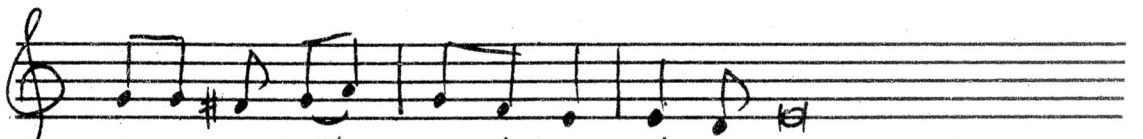
Húsvéti kánon, 1. óda

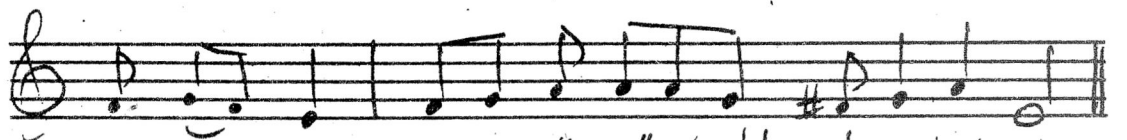
Föltámadás nap-ja a pászka, az Úrnak pászkája,

világosodjunk fel, népek, mert a halálból az életre

és a földről az égbe átvitt minket Krisztus

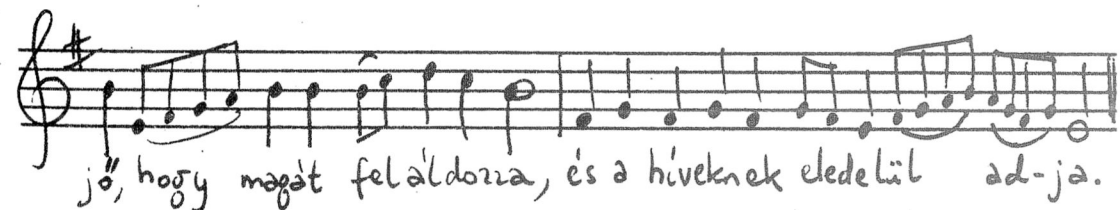
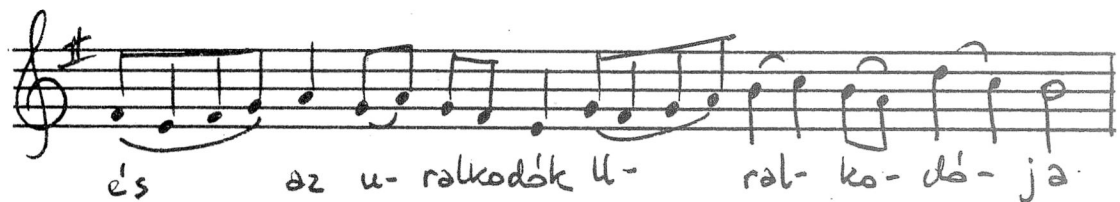
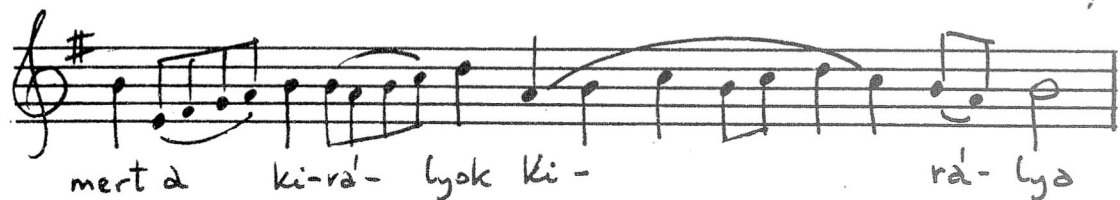
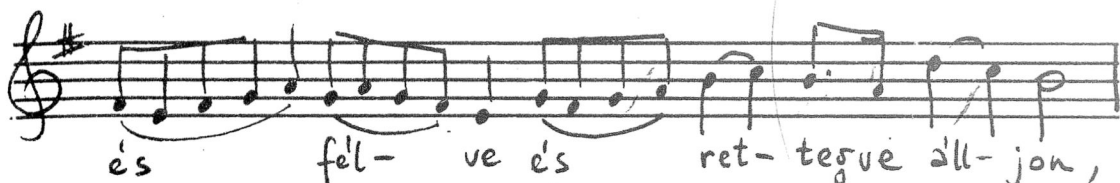
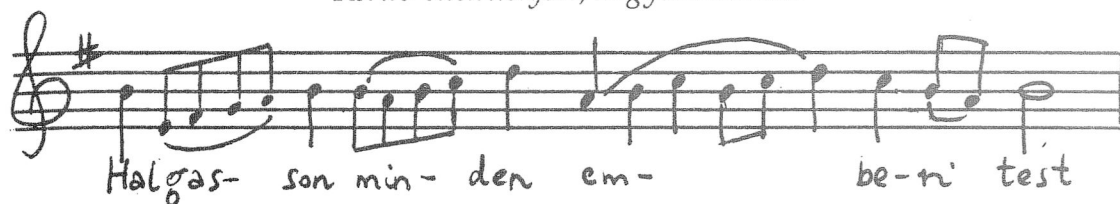

Is-te-nünk, kik az ő győzelmét éne-keljük.

Örököltük a zsidó énekekből az olyan *kvart-ugrásokot*, mint amilyenek megfigyelhetők előversek, sztichirák végén (mi-ti, ré-lá), vagy a *kvint-lépést* rögtön indításképp (vö. „Izaiás örvendj”; „Hallgasson minden emberi test”), melynek vannak megfelelői az orosz népzeneben is, s az olyan *melizmákat*, mint a szó-fi-szó-lá-mi vagy ré-di-ré-mi-ti, melyek vég nélkül fordulnak elő énekeinkben (pl. az 1. hangnál),⁷ vagy épp a húsvéti óda legvégén az imént.

⁷ Orosz István: *Ósi zenei értékeink* (Kéziratok munkája). 51.

Kerub-ének helyett, nagyszombaton

Mint majd látni fogjuk, a „hangok” különválasztásában is szerepet játszik a tetrachordos felépítés, ti. aszerint alakultak ki különböző skálák, hogy ezeknek melyik hangjáról indultak vagy melyiken zárultak.

Folytatjuk

(♩ = 92)

1-2. Vi - lá - gok U - ra, vi - lá - gok e - lőtt! Meg - e - löz - ted

lét - ben a lé - te - zőt! 1.Sza - vad - ra öl - tött min - den
2.Kez - de - ted, nem volt, lé - ted

a - la - kot, Hogy le - gyen úgy, Ki - rály, mint a - ka - rod. Ha sem - ni - ség - he min - den
vég - te - len, Ti - éd az üdv, e - rő és ér - te - lem. Te Is - te - nem vagy, kő - szál,

össz - sze - dül, Te meg - ma - radsz fön - ség - ben e - gye - dül! Vol - tál, vagy és
me - ne - dék, Ki pró - ba közt, in - ség - ben meg - se - gít.

léssz, Te. Min - den - ha - tó. És nincs sen - ki, nincs Hoz - zád fog - ha -

19 És nincs sen - ki, nincs Hoz - zád fog - ha - tó!
tó. És nincs sen - ki Hoz - zád fog - ha - tó!
20 És nincs sen - ki, nincs Hoz - zád fog - ha - tó!

25 És nincs sen - ki Hoz - zád fog - ha - tó!

Major J. Gyula kórusműve a baptista *Evangéliumi Karénekek* átdolgozott kiadásából (1992); ld. még lapunk e száma 72. oldalát.